

SZILÁGYI MÁRTON

DUGONICS ANDRÁS ISMERETLEN ÖNÉLETRAJZA 1786-BÓL

A hatvanéves Bíró Ferencnek, szeretettel

Az alább közölt latin nyelvű, autográf önéletrajz Kovachich Márton György levelezésének anyagában maradt fenn.¹ Voltaképp egy Kovachichhoz intézett levélről van szó, amely – ahogy ezt az első bekezdés és az utóirat elárulja – szorosan összefügg a Kovachich szerkesztette Merkur von Ungarnban megjelentetendő Dugonics-arckép keletkezésével.²

Dugonicsról a folyóirat 1787. évi folyamában közöltek portrét;³ tudomásunk szerint ez volt a legkorábbi ábrázolás az íróról. A metszet készítőjét azonban nem tüntették föl; kilétéről a magyar folyóirat-illusztráció kezdeteit áttekintő D. Szemző Piroska sem tud.⁴ A levél első bekezdésének utalása erre a portréra vonatkozik. Dugonics itt emlegeti azt a szót, hogy „cuprum”; értelmezésem szerint ez azt a – már korábban elkészült – rézlapot jelentheti, amelybe belemetsztették az arcképet. Kovachichot pedig eszerint arra kérné az író, hogy erről készíttessen megfelelő számú nyomatot. Ezt az értelmezést valószínűsíti, hogy egyrészt beszél a költségeknél (értsd: a sokszorítás költségeinek) megtérítéséről, másrészt pedig – a levél utóiratában – visszakéri ezt a bizonyos „cuprum”-ot. Vagyis maga a levél nem ad arra információt, ki lehetett ennek a portrénak a készítője. Egyetlen halvány nyomunk a második mondatban leírt vezetéknev lehet. Az ott emlegetett Binder nyilván nem más, mint Binder János Fülöp budai rézmetsző mester: Dugonics őt ajánlja Kovachich figyelmébe, még ha feljogosítja is, hogy mást válasszon. A 18–19. századi, Dugonicsról készült metszetek közül eddig kettőnek ismertük az alkotóját: Tischler Antal 1793-as ábrázolása és Czetter János Sámuel 1797-es műve ugyanis eleve szignálva jelent meg.⁵ Binderről tudjuk, hogy Pozsonyban született 1735 körül, Bécsben tanult, majd 1760-ban telepedett le Budán; itt működött 1811. december 18-i haláláig. Művei között egyébként

¹ A levél lelőhelye: OSZK Kt, Quart. Lat. 43, III. kötet („Epistolae ad G. M. Kovachich 1786–1787”), 118r–v. Tudomásom szerint a Dugonics-szakeredalom nem hasznosította; sem az 1969-ben készült bibliográfiában (GYURIS György, *Dugonics András: Bibliográfia*, Szeged, 1969), sem az azóta született, nem túl nagyszámú Dugonics-tanulmányban nem találtam nyomát az ismeretének. A levél átírásában és értelmezésében Soós István volt segítségemre. Lékötelező baráti segítségéért ezúton mondok köszönetet.

² Kovachichról – a levelezés anyagának kiaknázása alapján is – legutóbb V. WINDISCH Éva írt részletesen: *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején*, Levéltári Közlemények, 1966, 63–112; *Kovachich Márton György és a magyar tudománysszerzés első kísérletei*, Századok, 1968, 90–144.

³ A kép megtalálható: Merkur von Ungarn, 1787, II, 1090; a portréről lásd még Kazinczy Arankához intézett, 1789. december 20-i levelét, amelyben a portrét sikerültnek nevezi: KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, I, Bp., 1890, 518 (ezekre az adatokra utalt: PRÓNAI Antal, *Dugonics András életrajza*, Szeged, 1903, 136).

⁴ D. SZEMZŐ Piroska, *A magyar folyóirat-illusztráció kezdetei = Művészettörténeti tanulmányok: A magyar művészettörténeti munkaközösség évkönyve*, 1953, Bp., 1954, 105.

⁵ Az adatokat lásd PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Bp., 1951, 96, 233.

Pataky Dénes nem tartja számon a Merkur von Ungarn Dugonics-metszetét.⁶ Mindazonáltal logikailag igen valószínű, hogy Kovachich az ő segítségét vehette igénybe, hiszen a mester Budán felkereshető volt, másrészt pedig éppen a Dugonics-portré előtti számban közölte Kovachich Gerhardt van Swieten arcképét, amelyet Binder készített.⁷ Nem zárható ki tehát – bár Dugonics ezen levelének utalása meglehetősen közvetett bizonyítéknak tekinthető –, hogy újabb adatok felbukkanásáig az eddig ismeretlen rézmetszőt is Binder János Fülöpben lássuk: a Pesten élő Dugonics számára ő minden bizonnyal könnyen elérhető volt. Mértéktartóbb következtetésnek tűnik azonban annak hangsúlyozása, hogy Bindernek az arckép sokszorosításában betöltött szerepét láthatjuk ettől kezdve igen valószínűnek.

Az ikonográfiai adalékon túl azonban a levélnek más érdekessége is van. Dugonics itt ad magáról egy rövid curriculumot; ennek jelentősége nem elsősorban az adatokban rejlik, hiszen nincsen az életpályának olyan szakasza, amelyről itt ismeretlen összefüggések derülnének ki. Figyelemreméltó azonban ez a rövid szöveg mint írói önértelmezés: Dugonics ugyanis elsősorban munkásságának tömör összefoglalására törekszik, így saját irodalmi termését is értékeli. Kritika-történeti adalékként az a mondata a legfontosabb, amelyik éppen az ekkor még publikálatlan *Etelkára* vonatkozik: „Horis Succisivis, ut Patriam Ornaret, Epopeam Hungarice Concinnatam habet hoc titulo: *Etelka*, egy magyar Kis Aszszony Világas-váratt. Árpád es Zoltan [sic!] Vezérek idejében, qui liber proxime lucem visurus est.” Első közelítésben a regény datálásának eddig ismeretes adataihoz járulhat hozzá ez a megjegyzés: eszerint ugyanis 1786. augusztus 10-én az író még úgy tudta, műve rövidesen megjelenik. Mindez tökéletesen egybevág a Prónai Antal kutatásaiból ismert keletkezéstörténettel: Dugonics 1786. február 1-jén kezdte el a regényt és igen hamar, március 15-én be is fejezte. Az első cenzor azonban nem vállalta az engedélyezést, így Horányi vitte föl a kéziratot Bécsbe, ahol Szekeres cenzor 1787. május 9-én approbálta a kéziratot; ezek után jelenhetett meg 1788-ban a könyv Landerernél, 1000 példányban.⁸ A Kovachich Márton Györgyhöz intézett levél tehát még abban a fázisban keletkezhetett, amikor Dugonics – elkészülvén a művel – a budai cenzor általi gyors engedélyezésre számított.

Ennél jóval több újdonságot jelent azonban Dugonics minősítése, amely a regényre az „*Epopeam Hungarice Concinnatam*” kifejezést alkalmazza. Igaz, ennek a megfogalmazásnak a párhuzamát régtől ismeri már a szakirodalom, hiszen ez a minősítés tartalmilag nincs túlságosan messze Dugonicsnak attól az 1791-es megjegyzésétől, amely – már a fogadtatás ismeretében – a következőképpen értékelte az *Etelkát*: „*Etelka*, sive Arpadi, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argenidis, Virgilií, Homerique epopejæ, ritu fabularum Romanensium feliciter deducta. Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman.”⁹ A „per modum Argenidis, Virgilií, Homerique epopejæ” kifejezés és az „*Epopea Hungarica*” ugyanabba az irányba látszik mutatni: Dugonics itt egy látnens, ám tudatosan vállalt epoziságot tartott fontosnak hangsúlyozni regénye

⁶ Az adatokat lásd PATAKY, *i. m.*, 82–86.

⁷ D. SZEMZŐ, *i. m.*, 105.

⁸ PRÓNAI, *i. m.*, 118–119.

⁹ „Anno 1791. Dugonics familiának a magyar nemesség elérésére tett iparkodása” = DUGONICS András *Följegyzései*, kiad. ifj. SZINNYEI József, Bp., 1883, 102–103.

kapcsán. Saját maga tehát nyilván a folytonosságot kívánta fölerősíteni az *Etelkát* megelőző munkáinak klasszikus eposzi témája és poétikája, valamint a magyar honfoglalást tárgyozó műve között.¹⁰ Ez a szemlélet szervesen beleillik abba a folyamatba, amelyet a regényműfaj 18. századi poétikai státuszának leírásakor Szajbély Mihály vázolt fel: mivel a regény nem szerepelt az arisztotelészi poétika rendszerében, alapvetően az eposz jellemzőivel igyekeztek meghatározni, bár annak alacsonyabb rendű változataként kezelve. Ennek az eljárásnak aztán az egyik következménye az lett, hogy az eposzelméletek *csodás* kategóriája révén a regény fikcionalitása indokolhatóvá vált, másrészt pedig markánsan elkülönülhetett a történetírástól, éppen a história és fikció ellentétpárja mentén. Ilyenformán a hétköznapi realitásoktól elszakadni kívánó barokk heroikus regény beilleszthető lett az eposz kategóriájába.¹¹ Dugonics 1791-es megjegyzése ilyen poétikai felfogásról tanúskodik, amikor Barclay *Argenise*, Vergilius és Homérosz együtt, egyazon hagyományt jelölve igazolják az *Etelka* műfajiságát: hiszen így a klasszikus antik eposzok – amelyek imitációi Dugonics korábbi epikus művei között megtalálhatók – folytatásukat egy barokk heroikus regényben találják meg.¹² Amikor tehát 1786-ban, még a megjelenés előtt Dugonics epopeának nevezi regényét, feltehetőleg alapvetően ennek a differenciálódás előtti poétikai gondolkodásnak a hatásáról van szó nála. Mindazonáltal kérdéses, valóban csupán erről-e. Hiszen az *Etelka* olyan mű, amely a magyar honfoglalást tárgyalja, azaz elsőrendűen eposz keretébe kívánczó témát választ. Dugonics önreflexív megjegyzései – még ha ez a most előkerült levél árnyalja is a képet – persze túlságosan kifejtetlenek egy árnyaltabb interpretációhoz, meglehetősen nagy szerep jut tehát a hipotetikus következtetéseknek. Mégis aligha lehet eltekinteni attól, hogy milyen hatása volt a jezsuiták latin nyelvű honfoglalási epikájának a szegedi piaristákra, akik között Dugonics meghatározó figurának számított.¹³ Vagyis – a műfajiságon túl – a tematika eposzi karaktere aligha lehetett kétséges az ő számára; korábbi műveinek imitatív jellege után (a trójai háború, az argonauták története, Ulysses bolyongása) új vállalkozását szerves folytatásnak tekinthette: ezzel a magyar honfoglalást is beemelte az addigi témák legitim eposzi karakterébe. Ráadásul – ahogyan ezt Szörényi László kutatásaiból tudjuk – ebben egy hosszú, latin nyelvű epikai tradíciót követett.¹⁴

Az *Etelka* újdonsága tehát – poétikai szempontból – nem elsősorban tematikájában és műfajiságában állhatott, hiszen mindkét, követett tradícióval találkozunk korábban: az író sokkal inkább a kettő egymásra vonatkoztatásában minősülhetett kezdeményezőnek, vagyis abban, hogy a honfoglalást a heroikus barokk regény

¹⁰ Dugonics életművének legutóbbi rendszeres és alapos áttekintése, különösen kiemelve az eposziság felé mutató jegyeket: SZÖRÉNYI László, *Dugonics András* = Sz. L., *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1996, 108–140.

¹¹ Bővebben lásd SZAJBÉLY Mihály, *Regényelméleti gondolatok a XVIII. század második felének magyar irodalmában*, ItK, 1982, 1–14, kül. 3–6.

¹² Ez az eljárás nincs messze Mándi Sámuel 1786-os megjegyzésétől sem, amikor is a szerző az *Aeneist*, Horatius és Ovidius műveit egyaránt regénynek minősítette (az adatra felhívta a figyelmet: SZAJBÉLY, i. m., 5). Az *Etelka* műfaji kérdéseiről egyébként: BARÓTI Dezső, *Dugonics András és a barokk regény* = B. D., *Írók, érzelmek, stílusok*, Bp., 1971, kül. 95–107. Barclay hatásáról részletesen: BERTHÓTY Ilonka, *Dugonics és Barclay*, Bp., 1909. A tágabb kontextusra: MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Bp., 1985, 7–60.

¹³ Vö. SZÖRÉNYI László tömör utalásával: *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., 1993, 107–109.

¹⁴ Bő kifejtéssel: SZÖRÉNYI, i. m. (1993).

látens eposziségében örökölte meg. Ne feledjük, 1791-ben maga Dugonics említi az *Etelka* jelentőségéről szólván, az eposzi előzmények mellett a prózaepikára alkalmazott „római mesék” kategóriáját is („ritu fabularum Romanensium feliciter deducta”), ami a műfajelméleti tudatosságot illetően nem mutatja naivnak a szerzőt: pontosan azt a két kategóriát emeli ki, amelynek a követett poétikai tradíciók szempontjából kulcsszerepe van.¹⁵ Mindehhez természetesen nem elhanyagolható módon járul hozzá az 1786-os levél másik utalása, amely a magyar nyelvűséget hangsúlyozza. Talán megkockáztatható a következtetés: Dugonics 1786-os és 1791-es önértelmező megjegyzései valamiféleképpen a regény nyilvánvaló, de részletesebb recepciós adatok híján csak töredékesen rekonstruálható sikerének jobb megértéséhez is elvezethetnek,¹⁶ amennyiben nem érezzük kielégítőnek a kizárólagosan tematikus vagy politikai jellegű magyarázatokat. Innen ugyanis egy korabeli virtuális, elsősorban poétikai karakterű műértelmezés körvonalai látszanak kirajzolódni. Noha itt speciális módon önértelmezésről van szó, a regény újdonságnak tűnő elemeinek hangsúlyozása – ráadásul éppen ezeknek az elemeknek a kiemelése – komoly figyelmet érdemel. Annál is inkább, mert amennyiben komolyan vesszük az eposziség követett eszményét, talán Dugonics nevezetes, a regény szövegéhez fűzött lapalji jegyzetei is más funkcióban látszanak feltűnni. Ezek a glosszák felfoghatók ugyanis a klasszikus eposzok kommentárjainak imitációiként is.¹⁷ Vagyis ebben az eljárásban a mű klasszifikálásának gesztusát fedezhetjük fel.¹⁸ A szerző nem bízta a főntartó tradícióra regénye kommentálását, hanem ezt a feladatot saját maga végezte el; ilyen módon pedig a műfajválasztás következtében előállott fikcionáltságot igyekezett a história non-fictional jellegével ellensúlyozni, éppen a vállalt ideológiai sugallat (a magyar honfoglalás tematikájában benne rejtőző szándék¹⁹) fontossága érdekében. Ezáltal ugyanis a cselekvény költött, művi mivolta ellenpontozódhatott a történetírás adta hitelességgel, tehát a honfoglalásról adott vízió nem minősült kitalátnak,

¹⁵ A *fabula romanensis* műfaji körülírásainak korabeli magyarországi kísérleteire lásd Szerdahely György és Grigely József definícióját és példaanyagát; az előbbiről MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 10; az utóbbiról TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumainak elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában: Grigely József latin nyelvű poétikai kompendiuma és mintái*, Szeged, 1994, 76–78. Dugonics regényének poétikai kérdései aligha intézhetők el tehát annyira egyszerűen, ahogyan Ballagi Géza tette; ő az *Etelkát* kizárólag a politikai irodalom kontextusában tartotta értelmezhetőnek, hozzátéve: „»Etelka«, mint regény, az irodalom-történetírók egyhangú ítélete szerint, ama műfajnak igen tökéletlen terméke. De tendenciájánál fogva annál előkelőbb helyet foglal el a politikai és társadalmi újjászülítés tényezői között.” (BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., 1888, 251.)

¹⁶ Szörényi László megjegyzése a regény sikeréről – még ha nehezen cáfolható is – pontosan ezt a bizonytalanságot fedi el túl magabiztosnak látszó formulázásával: „Ezer példány nagyon hamar elfogyott belőle, 1791-ben második, 1805-ben harmadik kiadására került sor. A lelkesedés oka részben a témának, részben a politikai szándéknak szólt.” SZÖRÉNYI, *i. m.* (1996), 117.

¹⁷ Ettől természetesen – különösen egy mai olvasat számára – kétségtelenül minősíthetők poétikai tehertételnek; vö. a regény legutóbbi értelmezésével: BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 210–215.

¹⁸ Párhuzamként talán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy (Pálóczi) Horváth Ádám a *Hunniás*-ban hasonló szerepet szánt műve önkomentálásának; erre BIRÓ Ferenc hívta fel a figyelmet, mondván: „...tudós művet kapunk, az olvasás öröme egy nagy magyar [ti. Hunyadi János – Sz. M.] hősi cselekedetei mellett a klasszikus helyekre [ti. a Vergilius-imitációkra – Sz. M.] való ráismerés öröme is. A magyar történelmi tradíció ily módon összekapcsolódik a klasszikus irodalmi tradícióval...” (BIRÓ, *i. m.*, 324.) Kérdéses, ez a megállapítás nem lehetne-e applikálható – az eddigiek értelmében – Dugonicsra is.

¹⁹ Ezt részletesen elemzi: BIRÓ, *i. m.*, 213 skk.

fiktívnek – legalábbis legfontosabb pontjain. Sokatmondó, hogy a regény három kiadásában a leginkább a jegyzetek térnek el egymástól, s nem a fabuláris részek: a változtatások tendenciája – leszámítván természetesen a stíláriis változtatásokat, pl. a szegedi dialektus alkalmazását a harmadik edícióban.²⁰ – azt mutatja, hogy az író gyakorlatilag a kommentáron módosított, s nem a művön.²¹ Ráadásul az egész életmű jellegének meghatározó elemeként az eposzi karakter követése emelhető ki: ez műfaji, tematikai, sőt nyelvi értelemben, részben nyilvánvaló imitáció formájában többféle alakot ölt ugyan, poétikailag is igen eltérő változatokat eredményez, ám feltűnően következetesen érvényesülni látszik²²

Ennek a levélnek a tanulságai tehát jóval túlmutatnak a Dugonics-életmű kiadásításának filológiai érdekességén: ez a rövid írói önértelmezés a korszak kritikátörténeti gondolkodásához is végig gondolandó adalékokat kínál.

Függelék

[1r] Amice Carissime.

Ex imaginibus meis impressa pauca habeo. Mitto tibi cuprum; cura apud Binderum, aut alium tibi viciniorem impressorem tantum, quantum necessarium existimaveris. Si e vacationibus revertero, invisam ad te et sumtus exsolvam. Ego nunc curare amplius non possum, cum abeam. Vitae meae cursum describam, seligas ex iis, quae judicaveris.

Andreas Dugonics natus est Szegedini A[nn]o 1740 die 18a Octobris. Absolutis in Patria humanioribus studiis Religioni Scholarum Piarum nomen dedit 1756. Finito novitiatu Scholis docendis admotus Grammaticales Scholas annis tribus, humaniores annis quatuor Nitriae, Szegedini, Vacii, & Mediae in Transilvania docuit ubi etiam tres²³ libros elucubratus est 1-o Excidium Trojae versibus hungaricis. 2-o Argonauticorum libros 24, ab exteris academiiis honorifice recensitos. 3-o Homeri Odüsseam versibus Hungaricis, quos consequentibus dein annis typis Mandari curavit, Posonii & Pestini. A[nn]o 1771. Philosophiae & Mathesi docendae admotus, has disciplinas per duos cursus annis quatuor docuit Nitriae, Auditores habuit Venerabilem clerum Dioecesis Nitriensis, Clerum sui Ordinis, & ex eodem Comitatu Nobilem Juventutem Selectam. A[nn]o 1774 In Celebri illo Tymaviensi concursu pro Universitatis Doctore Selectus, tribus annis Tymaviae Mathesim docuit. A[nn]o 1777 Translata Budam Universitate ea studia continuavit, fuitque Decanus Facultatis Philosophiae A[nn]o 1780 eo per jus anno quo Universitas installata est. Quo tempore [1v] Disciplinam studiosae Juventutis acerrime tuitus est. Hic Budae 4-rum librum edidit, Algebram scilicet Hungarice,²⁴ item 5-um Geometriam, itidem Hungarice. Primusque fuit, qui res Mathematicas Patria lingua aggressus est, et ob hoc iterum ab exteris Academiais laudatus. In Manuscriptis habet omnes fere partes Matheseos, et si Systema studiorum stabilitum

²⁰ Dugonics nyelvfelfogásának módosulásáról, az *Etelka* három kiadásából vett bőséges példatárral: MAY István, *Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között*, MNy, 1986, 35–45.

²¹ Ez a kiolvasható tanulsága a három kiadás összevetését összegző tanulmánynak, még ha ennek tételes megfogalmazása ott nem található is meg: MAY István, *Az Etelka három kiadása*, Szegedi Könyvtári Műhely, 1985, 140–143. Dugonics módosításaira kitér SZÖRÉNYI is, i. m. (1996), 119.

²² Szörényi tanulmányából látványosan kirajzolódik ez a tanulság: SZÖRÉNYI, i. m. (1996).

²³ [áthúzva:] duos

²⁴ [javítva ebből:] Hungaricae

intellexerit, per partes editurus. Horis Succisivis, ut Patriam Ornaret, Epopeam Hungarice Concinnatam habet hoc titulo: Etelka, egy magyar Kis Aszszony Világos-váratt. Árpád es Zoltan [sic] Vezérek idejében, qui liber proxime lucem visurus est. Dum annis 12 tam Tyrnaviae, quam Budae & Pestini penes Universitatem Mathematicas disciplinas solerter tradit, a Sua Majestam Sacratissima Senior in Facultate Philosophica constitutus est cum Augmento salarii 100 f[lore] nor[um] A[nn]o 1786. His me, meaque tibi commendo & maneo

Finis

Amicus Sincerus

Dugonics Prof[essor] Math[eseos]

Pestini 1786. 10-a Aug[usti]

Oro, ut cuprum ad Te recipias, finitoque labore mihi, ubi advenero, restituas.